

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

نقد اجتماعی حرکت صعالیک و تاثیر آن در شعر جاهلی

استاد راهنما:

دکتر فیروز حریرچی

استاد مشاور:

دکتر سید حمید طبیبیان

پژوهشگر:

حمیده مروتی

شهریورماه 1387

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

هیأت داوران در تاریخ / /
پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

تحت عنوان:
نقد اجتماعی حرکت صعاليك و تأثير آن در شعر جاهلی

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه	به تصویب نهایی رسید.
1. استاد راهنمای پایان نامه دکتر	با مرتبه علمی امضا
2. استاد مشاور پایان نامه دکتر	با مرتبه علمی امضا
3. استاد داور داخل گروه دکتر	با مرتبه علمی امضا
4. استاد داور داخل گروه دکتر	با مرتبه علمی امضا
5. استاد داور خارج از گروه دکتر	با مرتبه علمی امضا
6. استاد داور خارج از گروه دکتر	با مرتبه علمی امضا
	امضای مدیر گروه

تقدیم :

به مولایم صاحب الزمان که جهان تشنه ظهور اوست ،
و به آنان که همواره در آسمان زندگی پرتویی از لبخند آرزوها بوده اند ،
به آنان که شعاع هایی پاک از نور امید بوده اند ،
پس راه را برایم روشن ساخته اند و مرا در مقابله با تندباد حوادث یاری کرده اند.
و اراده ام را آهنین ساخته اند ، تا به سوی آرزوهایم و بلکه بالاتر از آنها اوج بگیرم :
تقدیم به پدرم ، مادرم ، همسرم و فرزندانم.

سپاس و قدردانی

همان سان که شیخ اجلّ، سعدی شیرازی می فرمایند : « مَنّتِ خدای را عزّ و جلّ که طاعتش موجب قربتست و به شکر اندرش مزید نعمت. هر نفسی که فرو می رود ممدّ حیاتست و چون بر می آید مفرّح ذات. پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکری واجب.» (خزائلی، 1366 : 101) من نیز در آغاز سپاس بیکران خویش را از ذات اقدس الهی بیان می کنم و از آنجا که هر کس شکر مخلوق را به جای نیاورد ، خدایش را سپاس نگفته ، بر خود لازم می دانم قبل از هر چیز تشکّر بی پایان و سپاس فراوان خود را به استاد راهنمایم جناب آقای دکتر فیروز حریرچی و استاد مشاورم جناب آقای دکتر سید حمید طبیبیان که مرا در طول آماده سازی این پایان نامه یاری فرموده اند و تمام مراحل آن را بررسی کرده و نقصه‌هایش را برطرف نموده اند ، تقدیم نمایم. و نیز تشکر و قدردانی از استادان بزرگواری که نزدشان در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی شاگردی کرده ام، را از یاد نمی برم ، به خصوص از استادان بزرگوار جناب آقای دکتر قیس آل قیس، دکتر ابوالقاسم رادفر ، دکتر میرزامحمد ، دکتر عبدالحسین فرزاد و دکتر صدقی – ایدهم الله تعالی – قدردانی می کنم و برای ایشان توفیق الهی را خواستارم و نیز از تلاش مسئولان کتابخانه ، آموزش ، بخش کامپیوتر و تمام آنان که بر گردنم حقی دارند سپاس گزاری می کنم و برایشان آرزوی سعادت و رستگاری دارم.

چکیده :

صعاليک گروهی از شاعران جاهلی هستند که به چپاول کردن ثروتمندان بخیل و بخشیدن به فقرا و نیازمندان روی آوردند. این پایان نامه پیرامون نقد اجتماعی حرکت صعاليک و تأثیر آن در شعر جاهلی بحث می کند. با این دیدگاه که صعاليک اولین گروهی هستند که با شیوه شعریشان به نوآوری در شعر پرداخته اند و هدف از این بررسی روشن سازی وضعیت صعاليک و احوال و آثار آنان و تأثیر فکری و روشهای رفتاری آنان در جامعه خود و بالاخره در آثار ماندگار عرب است. در این پایان نامه ابتدا زندگی اجتماعی عصر جاهلی ، آنگاه شعر جاهلی و سپس نقد مورد بررسی قرار گرفته و بالاخره به بحث درباره صعاليک ، نقد اجتماعی حرکت آنان و تأثیر آن در شعر جاهلی پرداخته شده و تکیه گاه همه این بررسی ها کتاب های ادبی و تاریخی بوده است.

نکات مهمی که در این پایان نامه به کشف و بررسی آن پرداخته شده است به قرار زیر می باشد :

- الف- گروه صعاليک بر اثر سه عامل اجتماعی ، اقتصادی و جغرافیایی شکل گرفته اند و شامل سه گروه خلعاء ، اعرابه العرب و فقرا می شوند و آنان از موقعیت اجتماعی پایینی ، در میان مردمان روزگارشان برخوردار هستند.
- ب- این صعاليک دارای دو هدف انسانی و شیطانی هستند ، بنابراین گروهی از آنان جوانمردانی هستند که برای تأمین قوم و قبیله خود به راهزنی دست می زنند و گروهی دیگر با هدف شیطانی و به صرف سودجویی و انتقام گیری این کار را انجام می دهند.
- ج- شعر صعلوک راز حیاتش است و صعلوک همانگونه که بر جامعه جاهلی قیام کرده ، بر قصیده جاهلی نیز حمله کرده و با حذف غزل ، قصاید طللیه ، و آوردن قطعه به جای قصیده و نگاه نو به زن ، مرگ ، فرار ، شکست و روی آوردن به شعر داستانی ، وصف آوارگی ، توصیف کمین گاهها و دیگر موارد به نوآوری در شعر تقلیدی جاهلی پرداخته است.

کلید واژه:

صعاليک، شعراء، عصر جاهلی، شعر جاهلی

الملخص :

كانت الصعاليك جماعة من شعراء الجاهلية الذين يغيرون على الاغنياء البخلاء و يعطون الفقراء و البائسين. هذه الرسالة تبحث عن النقد الاجتماعيّ لحركة الصعاليك و تأثيرها في الشعر الجاهليّ من ثمّ أنّ الصعاليك هم أول جماعة الذين مالوا الى التجديد في شعرهم. و هدفنا من هذا البحث تبين وضع الصعاليك و احوالهم و آثارهم و تأثيرهم الفكريّ و العمليّ في مجتمعهم و في آثار العرب الباقية.

في هذه الرسالة بحثنا عن الحياة الاجتماعيّة في العصر الجاهليّ فالشعر الجاهليّ، فبحثنا النقد ، ثم درسنا الصعاليك و النقد الاجتماعيّ لحركتهم و تأثيرها في الشعر الجاهليّ، و راجعنا الكتب الادبيّة و التاريخيّة في كافة مراحل هذه الدراسات.

في هذا الموجز اشاره عابرة الى النقاط الهامّة التي كشفت النقاب عنها و بيّنتها في هذه الرسالة.

الف- إنّ ثلاثة ظروف أدت الى ظهور الصعاليك : الاجتماعية و الاقتصادية و الجغرافية و منهم الخلاء و اعرية العرب و الفقراء و كانت لهم مكانة اجتماعية وضيعة بين الناس في ايام حياتهم.

ب- للصعاليك هدفان : هدف الانسانيّ و آخر الشيطانيّ ، لهذا ، طائفة منهم فتيان يغيرون لاجل الأهل و الفقراء و الضعفاء ؛ و اخرى حاقدة يغيرون لأنفسهم و ليلانتقام.

ج- شعر الصعلوك هو سرّ حياته و كما انه ثار على المجتمع الجاهليّ ، هجم ايضاً على القصيدة الجاهلية ، فأهمل الغزل و القصائد الطللية و أثر نظم المقطوعات اكثر من نظم القصائد و جدّد الرؤية للعالم النسائيّ و المرأة والموت و الفرار و الهزيمة و مال الى القصصيه و احاديث التشرد و المراقب و الموضوعات الاخرى التي امتدت الى الابداع في القصيدة العربية في عصرها الاوّل.

الكلمات الرئيسيّة:

الصعاليك، الشعراء، العصر الجاهليّ، الشعر الجاهليّ

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
پیشگفتار	دوازده
فصل اول : عصر جاهلی و زندگی اجتماعی در آن روزگار	16
1-1. عصر جاهلی چه وقت ؟	17
2-1. چرا جاهلی ؟	18
3-1. وطن عرب	19
4-1. هجرت به شمال	20
5-1. زندگی بدوی و حضری و نظام حکومتی عرب جاهلی	20
6-1. زندگی اقتصادی داخلی و خارجی عرب	24
7-1. اخلاق عرب جاهلی	25
8-1. زن و جایگاه او	27
9-1. جنگ و خونریزی	28
10-1. بازارها	28
11-1. دین جاهلی	29
12-1. تمدن جاهلی عرب	30
فصل دوم : شعر جاهلی و تأثیر محیط در آن	33
1-2. زادگاه شعر جاهلی ، وطن آن و شیوه سرودن آن	34
2-2. موضوعات شعر جاهلی ، انواع و اقسام آن	36
3-2. مختارات و مجموعه های شعر ، راویان شعر جاهلی	40
4-2. جایگاه شاعر جاهلی	42
5-2. ارزش یابی شعر جاهلی	42
1-5-2. ارزش ادبی شعر جاهلی	44

عنوان	شماره صفحه
2-5-2. ارزش تاریخی شعر جاهلی	47
فصل سوم : نگاهی اجمالی به نقد	49
1-3. ادبیات چیست؟	50
2-3. نقد چیست؟	52
3-3. تاریخ نقد عربی	54
4-3. ضرورت و فایده نقد	58
5-3. انواع نقد	60
1-5-3. نقد فنی	60
2-5-3. نقد اخلاقی	62
3-5-3. نقد روانشناسی	62
4-5-3. نقد اجتماعی و تاریخی	63
5-5-3. نقد جدید	65
6-5-3. نقد تکاملی	66
فصل چهارم : نقد اجتماعی حرکت صعالیک و تأثیر آن در شعر جاهلی	67
بخش اول : تعریف صعلوک	68
1-1-4. در لغت	68
2-1-4. در کاربرد ادبی	69
3-1-4. در جامعه جاهلی	71
بخش دوم : عوامل شکل گیری صعالیک	79
1-2-4. عامل محیطی	79
2-2-4. عامل اقتصادی	81
3-2-4. عامل اجتماعی	83

عنوان	شماره صفحه
بخش سوم : معرفی گروههای صعاليک و چند نفر از شاعران مشهورشان	87
1-3-4. گروههای صعاليک	87
2-3-4. شاعران مشهور صعاليک	88
1-2-3-4. عروه بن ورد	89
2-2-3-4. شنفری	92
3-2-3-4. تأبط شرا	96
4-2-3-4. سليک بن سلکه	99
5-2-3-4. عمروبن براقه	101
6-2-3-4. ابوخراش الهمذلی	101
7-2-3-4. ابوالطمحان القيني	102
8-2-3-4. قيس بن حدّاديه	103
9-2-3-4. شاعران صعاليک در دوره اسلامي و اموي	104
بخش چهارم : هدف صعاليک	106
1-4-4. هدف انساني	106
1-1-4-4. کمک به هم‌نوع ناتوان	106
2-1-4-4. برپايی عدل اجتماعي	114
2-4-4. هدف شيطاني	118
1-2-4-4. انتقام	119
2-2-4-4. تنها خود را دیدن	121
بخش پنجم : نقد اجتماعي حرکت صعاليک	124
1-5-4. رهايی از قبيله	124
2-5-4. قيام بر عليه نظام قبيله	135

عنوان	شماره صفحه
3-5-4. شرّ را در فقر دیدن	140
4-5-4. عزت نفس و عدم پذیرش ظلم	148
5-5-4. ترجیح مرگ بر خواری و منت پذیری	152
6-5-4. ترجیح راهزنی و سختی بر گدایی و کارهای پست	159
بخش ششم : تأثیر حرکت صعاليک در شعر جاهلی	166
1-6-4. واقع گرایی	167
2-6-4. وحدت موضوع	170
1-2-6-4. کمی غزل و حذف قصاید طللیه	171
2-2-6-4. قطعه به جای قصیده	172
3-6-4. توجیه خطابی	173
4-6-4. دیدگاه صعلوک نسبت به زن	176
5-6-4. شعر داستانی	180
1-5-6-4. غارت	181
2-5-6-4. فرار و شکست	186
3-5-6-4. آوارگی و انس با حیوان صحرا	189
4-5-6-4. کمین گاهها	192
6-6-4. فخر و حکمت	194
7-6-4. مرگ و رثا	198
8-6-4. دیگر موارد در شعر صعاليک	199
1-8-6-4. زبان ساده	199
2-8-6-4. شعر سریع	199
3-8-6-4. وصف سلاح ؛ نبرد بر روی اسب و سخن از دوستان	200
خاتمه	201
کتابنامه	205
التجدید الشعریّ للصعاليک فی العصر الجاهلی	211

پیشگفتار :

سخن گفتن از عصر جاهلی سخت است ؛ چرا که ما نه تنها با این عصر فاصله زمانی بسیاری داریم بلکه آنچه از این دوره به ما رسیده ، در مسیر حرکت خویش به سوی تدوین ، بر سر زبانها جاری گشته و دچار مقدار کم یا زیاد تحریف ، گم شدن و دروغ بستن شده است ؛ و از طرف دیگر سخن گفتن از صعالمیک ، آنها که بر اوضاع اجتماعی زمان خویش شورش کرده اند و شمشیرهایشان را برای ایجاد عدل اجتماعی و اقتصادی در جامعه ای که میزان و مقیاس عادلانه ای ندارد ، بیرون کشیده اند ؛ سخت تر است.

صعالمیک گروهی هستند که یک بار در دیدگاه جامعه و بارها در دیدگاه پژوهشگران ، نویسندگان و ناقدان دچار ستم شده اند و نه تنها خود این گروه بلکه اشعار و آثارشان نیز کمتر مورد توجه قرار گرفته است ، هر چند در سالهای اخیر افرادی به بررسی این گروه و پرده برداری از نکات مبهم اشعار ایشان پرداخته اند و به این وسیله یکی از نیازهای ادبیات عرب را برطرف ساخته و راه را در برابر پژوهشگران روشن کرده اند ، و گرچه ایشان به نقد فنی و ادبی اشعار این گروه پرداخته اند ولی نقدهای دیگر همچون نقد روانشناسی ، فلسفی و اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

و چنانکه می دانیم عصر جاهلی و دوره ای که این شاعران در آن زندگی می کنند ، دوره بحرانهای پیاپی است که بر انسان جاهلی از جهت های روانی ، اقتصادی ، سیاسی و اجتماعی وارد می شود و اینجاست که اجتماع خود موضوع اندیشیدن و بررسی می گردد و نقد اجتماعی حرکت صعالمیک به عنوان گروهی که بر اجتماع و تقالید آن قیام کرده اند ، تا آنگونه که خود می خواهند در جامعه ای که زبانش، زبان زور و قدرت است ، با قدرت و سلاح ، عدل اجتماعی را برپا کنند ، مورد توجه قرار می گیرد و اگر اجتماع جاهلی ، اجتماعی بحران زده باشد - و بی شک چنین است - این اجتماع باید خواهان تجدید و نوگرایی

باشد و از آنجا که ادبیات، ترجمان عواطف و احساسات ادیب و در عین حال متأثر از اجتماع اوست، پس ادبیات جاهلی و یا بهتر بگوییم شعر جاهلی به عنوان منبع اصلی ادبیات آن دوره، باید خاستگاه اولیه این نوگرایی باشد؛ و نه هر شعری در این دوره، که شعر شاعران عصیانگر و شورشی این عصر اولین جایگاه و شاید بهتر باشد بگوییم اولین بیانیهٔ تجددطلبی در اجتماع جاهلی می باشد و از آنجا که صلوک سرکش بر اجتماع جاهلی و تقلید آن؛ این سرکشی خود را به شعر جاهلی نیز کشانیده است تا اوج نفرت خود از اجتماع جاهلی را نشان دهد، پس او بنیان تقلیدی قصیده جاهلی را در هم کوبیده، به نوگرایی در این شعر تقلیدی پرداخته است و از همین روی شعر صعلایک به عنوان نشانه ای از نشانه های تجددطلبی آنان مورد توجه قرار می گیرد و بررسی تأثیر آن در شعر جاهلی پژوهشی تازه می طلبد. بدین منظور اینجانب در این پژوهش به نقد اجتماعی حرکت صعلایک و تأثیر آن در شعر جاهلی پرداخته تا شاید گوشه ای هرچند کوچک از زندگی اجتماعی آن عصر را به تصویر بکشد.

این پایان نامه شامل چهار فصل است: فصل اول در بررسی عصر جاهلی و زندگی اجتماعی در آن روزگار و این فصل دوازده قسمت است؛ قسمت اول بررسی زمان عصر جاهلی؛ قسمت دوم علت نامیده شدن آن روزگار به عصر جاهلی؛ قسمت های سوم و چهارم بررسی جایگاه وطن عرب و هجرت آنان در عصر جاهلی؛ قسمت پنجم نوع زندگی عرب جاهلی و نظام حکومتی آن و قسمت ششم بررسی زندگی اقتصادی روزگار جاهلی؛ قسمت هفتم اخلاق عرب جاهلی؛ قسمت هشتم زن از دیدگاه جاهلی؛ قسمت نهم جنگ و خونریزی؛ قسمت دهم بازارها در روزگار جاهلی؛ قسمت یازدهم دین جاهلی؛ قسمت دوازدهم تمدن عرب جاهلی.

فصل دوم؛ از شعر جاهلی و تأثیر محیط در آن سخن گفته و آن به پنج قسمت تقسیم شده است؛ در قسمت اول زادگاه شعر جاهلی و شیوه سرودن آن؛ قسمت دوم موضوعات شعر جاهلی؛ قسمت سوم مجموعه های شعری که شعر جاهلی را

در برگرفته و راویان شعر جاهلی آن را جمع آوری کرده اند؛ قسمت چهارم جایگاه شاعر جاهلی؛ قسمت پنجم ارزش شعر جاهلی و تقسیم آن به دو ارزش ادبی و تاریخی.

فصل سوم در بررسی اجمالی ادبیات، نقد، تاریخ آن، ضرورتش، انواع و اقسامش و نقد اجتماعی.

فصل چهارم به نقد اجتماعی حرکت صعاليک و تأثیر آن در شعر جاهلی اختصاص یافته، با بررسی کلمه صعلوک، عوامل شکل گیری آنان، معرفی شعرايشان و بررسی اهدافشان به نقد اجتماعی آنان به کمک شعرشان پرداخته؛ سپس تأثیر حرکتشان در شعر جاهلی را بررسی کرده و این فصل شامل شش بخش است، بخش اول در بررسی کلمه صعلوک، تعریف لغوی آن، کاربرد ادبی آن و جایگاه آن در جامعه جاهلی؛ بخش دوم عوامل شکل گیری گروه صعاليک و تقسیم آن به سه عامل محیطی، اقتصادی و اجتماعی؛ بخش سوم در معرفی شاعران مشهور صعاليک و نیز گروههای صعاليک و معرفی هر یک از شاعران به طور اجمالی، و بررسی شعرشان به طور کلی، و بالاخره معرفی شاعران صعاليک در دوره اسلامی و اموی؛ که گروهی از آنان از مخضرمین هستند؛ بخش چهارم در بررسی هدف صعاليک و تقسیم آن به دو هدف شیطانی و انسانی و بررسی جداگانه هر یک، و تقسیم هدف انسانی به کمک به هم‌نوع و برپایی عدل اجتماعی و هدف شیطانی به انتقام و خودخواهی؛ بخش پنجم در نقد اجتماعی حرکت صعاليک؛ این بخش به کمک اشعار صعاليک به نقد آنان، روزگارشان و زندگی اجتماعی آن پرداخته و در بررسی رهایی صعلوک از قبیله اش، بحث درباره قیام او بر علیه نظام جامعه؛ نگاه صعلوک به فقر؛ عزت نفس صعلوک و عدم قبول ظلم از جانب او و ترجیح مرگ بر خواری و پذیرش منت دیگران و نیز ترجیح راهزنی بر کارهای پست است. بخش ششم در بررسی تأثیر حرکت صعاليک بر شعر جاهلی و تقسیم نوآوری آنان به هشت قسمت می باشد؛ قسمت اول در بررسی واقع گرایی صعلوک و اینکه شعر او راز زندگی اوست؛ قسمت دوم شامل وحدت موضوع که شاعران صعلوک مبدع آن

هستند و کمی غزل و حذف قصاید طللیه در صعالیك و آنگاه جایگزینی قطعه به جای قصیده ؛ قسمت سوم توجیه خطابی نسبت به همسر را که شاعر صعلوک آن را جایگزین غزل و قصاید طللیه کرده ؛ قسمت چهارم دیدگاه صعلوک نسبت به زن ؛ قسمت پنجم شعر داستانی و انواع آن چون غارت، فرار و شکست ، آوارگی و انس با وحوش ، و کمین گاهها ؛ قسمت ششم فخر و حکمت در شعر صعالیك ؛ قسمت هفتم مرگ و رثا در شعرشان ؛ قسمت هشتم زبان ساده ؛ شعر سریع ؛ وصف سلاح و نبرد.

آنچه گذشت خلاصه ای بود از محتوای این پایان نامه و در پایان اعتراف می کنم که با وجود مراجعه به کتابخانه های متعدد چون کتابخانه دانشگاه یزد ، دانشگاه علامه طباطبایی و دانشگاه تربیت معلم باز هم نتوانسته ام تمام افراد این گروه را بررسی کنم.

پس به ناچار باید بگویم : آنچه آورده شده بدون اشتباه نیست و ادعای کامل بودن این پژوهش را ندارم ، ولی با این وجود تمام تلاش خود را به کار گرفته ام تا چیز تازه ای بیاورم ، پس از خوانندگان گرامی می خواهم که عذرم را بپذیرند و امیدوارم فرصتی دوباره دست دهد تا پژوهشی کامل تر بیاورم.

« و له الحمد و الشکر علی ما قضی »

فصل اول:

عصر جاهلی و زندگی اجتماعی در آن روزگار

1-1. عصر جاهلی چه وقت ؟

گرچه در ابتدا اینگونه به نظر می رسد که عصر جاهلی تمام دوره های قبل از اسلام را در بر می گیرد و بر ماقبل تاریخ تا ظهور اسلام اطلاق می گردد ، ولی پژوهشگران ، عصر جاهلی را که ما در صدد آن هستیم ، این چنین توسعه نمی دهند ، بلکه آنان از یک قرن و نیم تا دو قرن قبل از بعثت رسول اکرم (ص) پافراتر نمی نهند ، و به همین دوره از زمان اکتفا می کنند و این همان زمانی است که از آغازین روزهای آن ویژگیهای زبان عربی کامل شده است ، و شعر جاهلی که به دست ما رسیده متعلق به همین دوره می باشد. (شوقی ضیف ، 1960 : 38)

جرجی زیدان در کتاب خود « تاریخ آداب اللغة العربیه » عصر جاهلی را به دو قسمت جاهلیت اول یا عصر قدیم ، از ماقبل تاریخ تا قرن پنجم میلادی ، و جاهلیت دوم (ثانی) یا عصر جاهلی کمی پیش از اسلام ، از قرن پنجم میلادی تا ظهور اسلام تقسیم می کند. او معتقد است زبانی که از طریق شعر جاهلی و ضرب المثلهای به دست ما رسیده و در قرآن کریم به طور کامل تجلی یافته است ، نمی تواند حاصل یک قرن و دو قرن باشد ، بلکه این زبان، زبانی پخته ، کامل و فصیح است که در دوره های پیشین که در هاله ای از ابهام فرو رفته اند ، کودکی خود را پشت سر گذارده است و در دوره ای که شعر آن به دست ما رسیده یعنی یکی دو قرن قبل از اسلام به کمال خود رسیده است ، همچنین او این زبان را ، زبان مردمانی متمدن می پندارد نه شورشیانی نادان. (زیدان ، 1983 : 26/1-28)

شاید جرجی زیدان ، درست بگوید ، چراکه تصویری که قرآن کریم نیز از مردم عرب پیش از اسلام به ما می دهد ، تصویر مردمی متمدن است که سدهای بزرگ ساخته اند و در خانه های مستحکم در دل کوهها می زیستند ، مردمانی متمدن و ثروتمند چون عاد و ثمود و چون قوم سبأ. گرچه این مردمان از بین رفته اند و عربهایی که بعد از آنان آمده اند ، بیشترشان صحرانشین و بیابان نورد ، با خلق و خوی

بیابانی و وحشیگری شده اند ، ولی تمدن و فرهنگ آنها نمی توانسته کاملاً از بین برود بلکه در کلام و گفتار جانشینان صحراگردشان ظهور یافته است و از نمونه های کلام قرآن کریم می توان به این آیه شریفه اشاره کرد : (وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرَىٰ وَصَرَفْنَا الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ) [احقاف / 27] « ما چه بسیار اهل شهر و دیار را که در اطراف شما بودند همه را هلاک کردیم و آیت عبرت برای مردم گردانیدیم تا مگر به درگاه خدا باز گردند » [ترجمه مهدی الهی قمشه ای : 505] این آیه و آیه های دیگری از این قبیل بر تمدن و شهرنشینی عربهای باده دلالت دارند. ولی هرچه که باشد این تمدن و دوران آن در غبار فرو رفته و تنها آیات قرآن کریم و نقشهای بدست آمده می توانند رهنمون ما به آن باشند.

1-2. چرا جاهلی ؟

میان دانشمندان و مورخان در مورد اینکه چرا قرآن کریم اعراب قبل از اسلام را اهل جاهلیت خوانده اختلاف نظر وجود دارد ، برخی دلیل آن را رواج بت پرستی و جهل ، و برخی دیگر دلیلش را رواج دشمنی و خونریزی میان قبایل و عشایر عرب دانسته اند. (الفاخوری ، 1378 : 35) و نکته ای که در اینجا قابل توجه می باشد ، این است که کلمه جاهلی که بر این عصر اطلاق شده است از جهل که متضاد علم می باشد مشتق نشده، بلکه از جهل به معنی سبک مغزی ، خشم و نادانی مشتق گردیده است و در مقابل کلمه اسلام می باشد که بر فروتنی و عبادت خدای تبارک و تعالی و هر آنچه که اخلاق نیکو را در بر می گیرد ، دلالت دارد و این کلمه (جاهلی) در قرآن کریم ، حدیث نبوی و شعر جاهلی نیز به همین معنی ننگ و عار و سبک مغزی و خشم و نادانی آمده است. (شوقی ضیف ، 1960 : 39) چرا که همانگونه که اکثر تاریخ نویسان از جمله جرجی زیدان و دیگران اشاره کرده اند عرب جاهلی از علم و دانش بی بهره نبوده است ، پس همانگونه که اشاره کردیم جهل در اینجا نمی تواند در مقابل علم باشد و دلیل بهتر برای کلام ما قرآن کریم است ، آنجا که خداوند می فرماید: (قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ) [بقره / 76] « قوم گفتند ما را به تمسخر گرفته ای، موسی گفت : پناه می برم به خدا از آنکه سخن به فسون و تمسخر گویم که این کار مردم نادان است » [ترجمه الهی قمشه ای] و در سوره اعراف اینچنین فرموده است : « خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ » [اعراف / 199]

«(ای رسول ما) طریقهٔ عفو و بخشش پیش گیر و امت را به نیکوکاری امر کن و (چنانچه نپذیرند) از مردم نادان روی بگردان» [ترجمه الهی قمشه ای] و از این نوع نمونه ها در قرآن کریم باز هم دیده می شود که در آنها جاهل به معنای نادان و سبک مغز می باشد و در حدیث نبوی چنین آمده است: «إِنَّكَ أَمْرٌ فَيَكُ جَاهِلِيَةً» (توانسانی کم خرد و نادان هستی) و در معلقه عمرو بن کلثوم تغلبی چنین آمده است:

أَلَا لَا يَجْهَلُنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَنَجْهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِيْنَا

[هان درباره مفاخر ما کسی خود را به نادانی نزند، که ما نیز برتر از نادانی نادانان نادانی خواهیم کرد.] [آیتی، 1345: 95]

در تمام این متنها واضح و روشن است که این کلمه از قدیم برای دلالت بر نادانی، سبک مغزی و کم خردی به کار گرفته شده است و بر عصر نزدیک به اسلام یا به عبارت دقیقتر درست بر عصر قبل از اسلام و هرآنچه از شرک، تعصب، تکبر، خونخواهی و ارتکاب گناهایی که دین اسلام آنها را حرام گردانیده است، اطلاق شده است. (شوقی ضیف، 1960: 39)

1-3. وطن عرب

وطن عرب که آن را شبه جزیره العرب یا جزیره العرب می نامند، سرزمینی است پهناور میان دریای احمر و اقیانوس هند و خلیج فارس و خطی خیالی از بالای خلیج عقبه تا فرات. (الفاخوری، 1378: 17)

بیشترین قسمت این شبه جزیره را صحرایی خشک و بی آب و علف فرا گرفته است، تنها در بخش جنوب غربی و بیشتر در یمن اندک رطوبتی وجود دارد، ولی یکنواختی بقیه صحرا را تنها چند واحه که در کنار چاه های آب ایجاد شده و اگر بارانی فرو افتد صحنه ای زیبا از گیاهان در آن ایجاد خواهد شد، اندکی تغییر داده است. (عبدالجلیل، 1376: 15-16)

بنابراین، این سرزمین گسترده در دوره جاهلی بر پهنه وسیعی از زمین کشیده شده بود که دارای مناطق مختلفی بود و این مناطق آن را به شکل سرزمینهای گوناگونی نشان می داد، گرچه یک سرزمین بیش نبود و مناطق گوناگون آن را نام هایی است که عبارتند از: حجاز، یمن، حضرموت، عمان،

بحرین ، نجد و ... و گرچه این مناطق در کنار هم قرار گرفته بودند ولی حجاز که بعدها گاهواره اسلام شد ، دارای اهمیتی بیشتر بوده است. (ناصرالدین اسد ، 1921 : 1)

این وطن پهناور را مردمانی بوده که در ژرفنای دره ها ، بلندای تپه ها ، دشتهای وسیع ، قله های رفیع ، صحراهای تو در تو و ساحلهای دریا می زیستند و بی شک آب و هوای گوناگون این سرزمینها در شغل ، زندگی اجتماعی و روابط اقتصادی مردمانش بی تأثیر نبوده است. (همان : 2-3)

1-4. هجرت به شمال

اعراب به دو دسته بزرگ بایده و باقیه تقسیم می شوند : اعراب بایده یعنی آنهایی که از میان رفته اند چون عاد ، ثمود ، طسم و غیره و تنها آثار به دست آمده از کتیبه ها ، نقش ها و آیات قرآن کریم بر وجود آنان در دوره ای از زمان دلالت دارد. اما اعراب باقیه خود به دو دسته بزرگ قحطانی ها و عدنانی ها تقسیم می شوند ، قحطانی ها یا عرب عاربه همان عرب اصیلی هستند که نسب آنها به یعرب بن قحطان می رسد و آنها در جنوب شبه جزیره می زیسته اند ، اما عدنانی ها یا عرب مستعربه ؛ که اصل آنها به اسماعیل بن ابراهیم می رسد در اصل عرب نبوده اند و بعدها در اثر اختلاط با عربها ، عرب شده اند ، و اینان همان عرب شمال هستند. (عبدالجلیل ، 1376 : 16)

به هرحال وضع اقتصادی و سیاسی عرب جنوبی را مجبور به مهاجرت به شمال جزیره العرب می کند و قبایل یمن (عرب جنوب) در هر سوی شمال پراکنده می شوند و این پراکندگی باعث اختلاط میان عرب جنوب و شمال از طریق همسایگی ، پیوند زناشویی ، تجارت و حتی جنگ می شود، ولی این دو گروه عرب های شمالی و جنوبی با وجود اختلاط باز هم اختلافاتشان را کنار نگذاشتند و حتی بعد از اسلام هم به آن ادامه دادند. (الفاخوری ، 1378 : 20)

1-5. زندگی بدوی و حضری و نظام حکومتی عرب جاهلی

قوم عرب به دو گروه حضری و بدوی تقسیم می شدند ، حضریان ساکنان نواحی جنوبی بودند که در یک جا ساکن شده بودند و به عبارتی شهرنشین و متمدن بودند و تمدنشان بر اساس تجارت یا زراعت و گاه صنعت پایه ریزی می شد. (همان)